

Być świadkiem świadków

Wystawę tworzą dokumenty historyczne oraz współczesne zdjęcia i materiały zebrane przez członków Teatru ZAR w ramach projektu *Armine, Sister*, poświęconemu historii, kulturze i eksterminacji Ormian anatolijskich.

Ekspozycja jest próbą przybliżenia wypartej z wielkiej historii Europy „małej” historii narodu ormiańskiego. Chcielibyśmy, aby wydarzenia z Anatolii z początku XX wieku stały się zaczątkiem szerszej refleksji, dotyczącej lekcji bycia świadkiem świadków, która dla całej Europy każdorazowo staje się lekcją tożsamości.

KONSULTACJA MERYTORYCZNA WYSTAWY

Ara Sarafian i Aram Kerovpyan

TEATR
ZAR

Podziela kolumna w kościele
Bożej Rodzicielki (Theotokos)
w klasztorze Tadem
Foto: Magdalena Duda

INSTYTUT
THE GASTOWSKI
INSTITUTE
GASTOWSKIEGO

Gornitas Institute

Wallstein Verlag

POD PATRONATEM
ARMATORSKIA AGRESIJE W RF

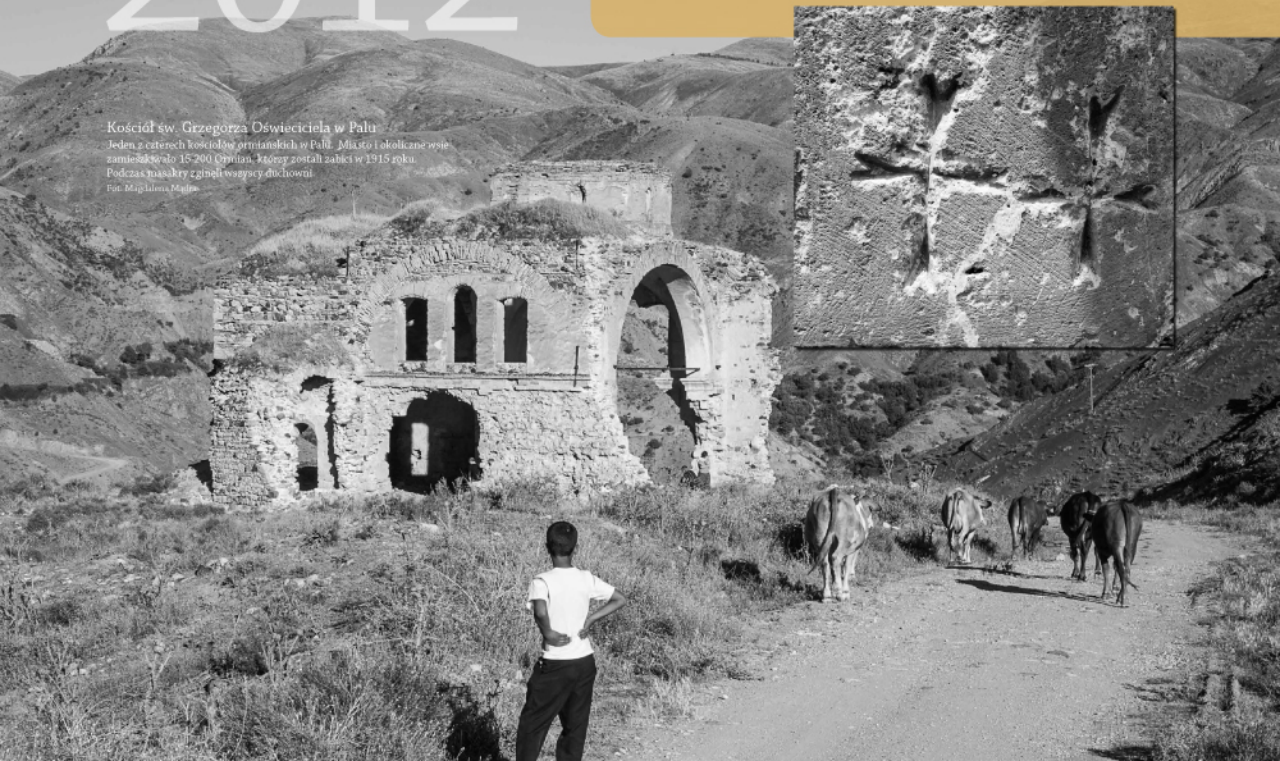

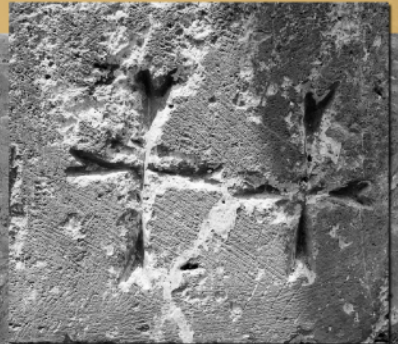
Kościół św. Jerzego w kompleksie klasztornym Khulevank
Pod koniec XIX wieku w pobliższej wsi Khoulie mieszkało 1278 Ormian.
Po masakrach w 1895 roku w klasztorze został otwarty sierociniec,
którego kierował ówczesny pisarz i pedagog Tigadentsi, zabity w 1915 roku.
Fot. Magdalena Migła

2012

ANATOLIA

Kościół św. Grzegorza Oświeciela w Palu
Jeden z czterech kościołów ormiańskich w Palu. Miasto i okolice wsi
zamieszkało 15-200 Ormian, którzy zostali zabici w 1915 roku.
Podczas masakry zginęli wszyscy duchowni.
Fot. Magdalena Migła

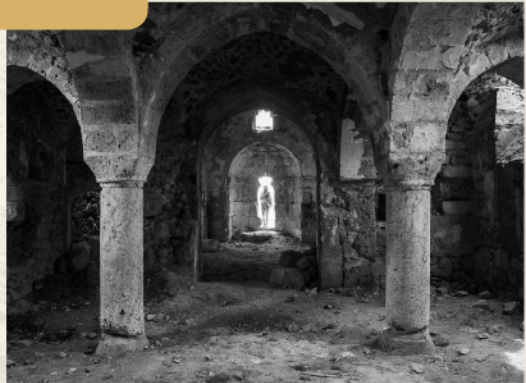

ARMENIA NA PRZEŁOMIE X-XI W.

zobacz: Mirosław Zakrzewski-Dulasowa, *Historia Armenii*, Wrocław 1990, s. 78

Historyczna Armenia to wyżyna między Kaukazem, Azją Mniejszą a Persją (obecny Iran). Początek kształtowania się narodu ormiańskiego wiąże się z upadkiem pod koniec VI wieku p.n.e. istniejącego na tym obszarze państwa Urartu. W roku 301 n.e. władca Armenii Tirydates III przyjmuje chrześcijaństwo dzięki misji św. Grzegorza Oświeciela. Armenia staje się pierwszym państwem chrześcijańskim w historii. Przełom IV i V wieku to czas dynamicznego rozwoju kultury ormiańskiej – Mesrop Masztoc opracowuje alfabet. Pod koniec V wieku Armenia podzielona zostaje między cesarstwo bizantyjskie i Persję Sasanidów.

Pod koniec IX wieku powstaje Królestwo Armenii pod władzą dynastii Bagratydów. Późniejsze najazdy Turków seldżuckich, Mongołów i Turków osmańskich (XIV w.) zmuszają Ormian do przesiedlenia się na obszary Azji Mniejszej, wybrzeże Morza Czarnego, a także tereny Rusi Halicko-Włodzimierskiej, Podola i Pokucia, które wędą w skład Królestwa Polskiego.

Kościół Bożej Rodzicielki (Theotokos) w klasztorze Tadem

Według legendy kościół został zbudowany przez Judy Tadeusza Apostoła, który obok św. Bartłomieja Apostoła był pierwszym nauczycielem chrześcijaństwa w Armenii. W 1915 roku wieś zamieszkiwało 1300 Ormian (w tym 100 wyznawców katolicyzmu) i 50 Turków. Podczas ludobójstwa wszyscy Ormianie zostali zabici.

Fot. Magdalena Magda

Oficerowie Armii Nowej Turcji. Indrakis/Pongos, wiceci dowódcy Young Turk Party, pierwszy od lewej. Turcja, Wiedeń, 1908 r. © AP

2000 r. © AP

1914

luty
porozumienie rosyjsko-tureckie, dotyczące reform w Zachodniej Armenii, odwołane po wybuchu I wojny światowej

1914

sierpień
utworzenie „specjalnej organizacji” pod dyktando dr. Bahaeddina Shakira w Erzurum, w celu nadzorowania eksterminacji Ormian

1914

wrzesień
decyzja o zorganizowaniu ormiańskich jednostek ochotniczych, które miały asystować armii rosyjskiej – utworzono cztery jednotysięczne jednostki

1914

29 października
Turcja przystępuje do I wojny światowej

1915

5 stycznia
porażka Trzeciej Armii Enwera w Sarikamish, z 90 tysięcy żołnierzy tureckich przeżyło 20 tysięcy; koniec tureckiego planu, aby opanować Kaukaz

1915

luty/marzec
odparcie przez Ormian ataków na Taron

Żołnierze ormiańscy / Armen. © Kemal J. Kirakosian, Historia I wojny światowej, Boston 2011, s. 125

1915

marzec–kwiecień
rozpoczęcie deportacji Ormian w Zaytun i Dorytol

1914

luty sierpień wrzesień październik styczeń luty marzec kwiecień maj czerwiec

1915

1915

20 kwietnia
rozpoczęcie obrony miasta Wan

1915

22 kwietnia
bitwa pod Ypres (Belgia) pomiędzy wojskami francuskimi i niemieckimi, Niemcy po raz drugi w czasach nowożytnych używają gazów bojowych (ciężki chlor)

Chociszka / Kanał 1914

1915

24 kwietnia
aresztowanie i wygnanie 800 intelektualistów ormiańskich na zachodzie Imperium Otomańskiego, wśród nich znalazł się Komitas; społeczność ormiańska każdego roku obchodzi w tym dniu rocznicę rozpoczęcia eksterminacji swego narodu, Medz Yeghern

1915

28 kwietnia
tajne rozkazy Talaata, Enwera i Jemala, nakazujące deportację i masakry na narodzie ormiańskim

1915

26 maja 1915
Alianci oskarżają Turcję o popalenie zbrodni przeciwko człowieczeństwu i informują, że Turcja poniesie odpowiedzialność za deportację i masakry ludności ormiańskiej

LIST OTWARTY DO PREZIDENTA STANÓW ZJEDNOCZONYCH WYŚCISZCZA WELSDINA (BRAGMINTI)

Lud ormiański jest ofiarą tej wojny. Kiedy wiosną 1915 roku rząd turecki rozpoczął realizację potworczego planu zagłady dwóch milionów Ormian, wszystkie narody Europy były obłąkane we krwi w wyniku zgrabnej ślepoty wojennego niezrozumienia i nie było nikogo, kto powstrzymałby krwawych tureckich tyranów przed popełnieniem zbrodni tak odrażających, że porównać je można jedynie z czynami szalowanego szaleńca.

Oni tyranii wygnali cały naród – mężczyzn, kobiety, starszy, dzieci, brzemienne matki i noworodki przy pierś – w głąb Państwa Arabskiej z zamiarem zgłodzenia ich na śmierć. [...]

Z terenów, które były ich domem od ponad dwóch tysięcy lat, z wszystkich zakątków Imperium, od górskich przeczepy po wybrzeża Morza Marmara i otoczone palcami oceanu Białego, wygnano Ormian na jaskowe pustkowia – rzekomo w celu przymusowego przesiedlenia na okolice sterylnej – który to cel, nawet gdyby był prawdziwy, wymagałby wszelkim ludzkiem uczuciom.

Mężczyzn, powiązanych sznurami i łańcuchami, masowo wyrzucano, a następnie wrzucano do rzeki albo spuszczano ze zbocz za związanymi kołymi. Kobiety i dzieci wytworzyły na sprzedaż na targu, a starszy i chłopców poddawano kobiecej chłosta i pracy i wyżywiano na przymusowe roboty. Jakby tego było mało, jakby abrutyzacja dłonie nie zostały dość opłamiene, oprawcy, pozabawuszy Ormian przywódców i rzeczników, wypędzali ich z rodzinnych miast o każdej porze dnia i nocy – na wpełnionych, wyrwanych ze snu. Grabili domy, palili wioski, niszczyli kościoły lub zamieniali je na meczety, wprowadzali bydlęta, konfiskowali inwestycje i polnoży, wyrzucali ludzkiem chleb z ręki, wydawali dzieci z rąk matki i rodzin, wyrzucali cenne ozdoby z włosów i złote zęby z ust. [...]

Armin T. Wagner

List został po raz pierwszy opublikowany na łamach „Berliner Tageblatt” z dnia 23 lutego 1915 roku. Tłumaczenie polskie na podstawie angielskiego przekładu: Mircea Rusak

List został po raz pierwszy opublikowany na łamach „Berliner Tageblatt” z dnia 23 lutego 1915 roku. Tłumaczenie polskie na podstawie angielskiego przekładu: Mircea Rusak

List został po raz pierwszy opublikowany na łamach „Berliner Tageblatt” z dnia 23 lutego 1915 roku. Tłumaczenie polskie na podstawie angielskiego przekładu: Mircea Rusak

List został po raz pierwszy opublikowany na łamach „Berliner Tageblatt” z dnia 23 lutego 1915 roku. Tłumaczenie polskie na podstawie angielskiego przekładu: Mircea Rusak

List został po raz pierwszy opublikowany na łamach „Berliner Tageblatt” z dnia 23 lutego 1915 roku. Tłumaczenie polskie na podstawie angielskiego przekładu: Mircea Rusak

List został po raz pierwszy opublikowany na łamach „Berliner Tageblatt” z dnia 23 lutego 1915 roku. Tłumaczenie polskie na podstawie angielskiego przekładu: Mircea Rusak

List został po raz pierwszy opublikowany na łamach „Berliner Tageblatt” z dnia 23 lutego 1915 roku. Tłumaczenie polskie na podstawie angielskiego przekładu: Mircea Rusak

List został po raz pierwszy opublikowany na łamach „Berliner Tageblatt” z dnia 23 lutego 1915 roku. Tłumaczenie polskie na podstawie angielskiego przekładu: Mircea Rusak

List został po raz pierwszy opublikowany na łamach „Berliner Tageblatt” z dnia 23 lutego 1915 roku. Tłumaczenie polskie na podstawie angielskiego przekładu: Mircea Rusak

List został po raz pierwszy opublikowany na łamach „Berliner Tageblatt” z dnia 23 lutego 1915 roku. Tłumaczenie polskie na podstawie angielskiego przekładu: Mircea Rusak

List został po raz pierwszy opublikowany na łamach „Berliner Tageblatt” z dnia 23 lutego 1915 roku. Tłumaczenie polskie na podstawie angielskiego przekładu: Mircea Rusak

List został po raz pierwszy opublikowany na łamach „Berliner Tageblatt” z dnia 23 lutego 1915 roku. Tłumaczenie polskie na podstawie angielskiego przekładu: Mircea Rusak

List został po raz pierwszy opublikowany na łamach „Berliner Tageblatt” z dnia 23 lutego 1915 roku. Tłumaczenie polskie na podstawie angielskiego przekładu: Mircea Rusak

List został po raz pierwszy opublikowany na łamach „Berliner Tageblatt” z dnia 23 lutego 1915 roku. Tłumaczenie polskie na podstawie angielskiego przekładu: Mircea Rusak

List został po raz pierwszy opublikowany na łamach „Berliner Tageblatt” z dnia 23 lutego 1915 roku. Tłumaczenie polskie na podstawie angielskiego przekładu: Mircea Rusak

List został po raz pierwszy opublikowany na łamach „Berliner Tageblatt” z dnia 23 lutego 1915 roku. Tłumaczenie polskie na podstawie angielskiego przekładu: Mircea Rusak

List został po raz pierwszy opublikowany na łamach „Berliner Tageblatt” z dnia 23 lutego 1915 roku. Tłumaczenie polskie na podstawie angielskiego przekładu: Mircea Rusak

List został po raz pierwszy opublikowany na łamach „Berliner Tageblatt” z dnia 23 lutego 1915 roku. Tłumaczenie polskie na podstawie angielskiego przekładu: Mircea Rusak

List został po raz pierwszy opublikowany na łamach „Berliner Tageblatt” z dnia 23 lutego 1915 roku. Tłumaczenie polskie na podstawie angielskiego przekładu: Mircea Rusak

List został po raz pierwszy opublikowany na łamach „Berliner Tageblatt” z dnia 23 lutego 1915 roku. Tłumaczenie polskie na podstawie angielskiego przekładu: Mircea Rusak

List został po raz pierwszy opublikowany na łamach „Berliner Tageblatt” z dnia 23 lutego 1915 roku. Tłumaczenie polskie na podstawie angielskiego przekładu: Mircea Rusak

List został po raz pierwszy opublikowany na łamach „Berliner Tageblatt” z dnia 23 lutego 1915 roku. Tłumaczenie polskie na podstawie angielskiego przekładu: Mircea Rusak

List został po raz pierwszy opublikowany na łamach „Berliner Tageblatt” z dnia 23 lutego 1915 roku. Tłumaczenie polskie na podstawie angielskiego przekładu: Mircea Rusak

List został po raz pierwszy opublikowany na łamach „Berliner Tageblatt” z dnia 23 lutego 1915 roku. Tłumaczenie polskie na podstawie angielskiego przekładu: Mircea Rusak

List został po raz pierwszy opublikowany na łamach „Berliner Tageblatt” z dnia 23 lutego 1915 roku. Tłumaczenie polskie na podstawie angielskiego przekładu: Mircea Rusak

List został po raz pierwszy opublikowany na łamach „Berliner Tageblatt” z dnia 23 lutego 1915 roku. Tłumaczenie polskie na podstawie angielskiego przekładu: Mircea Rusak

List został po raz pierwszy opublikowany na łamach „Berliner Tageblatt” z dnia 23 lutego 1915 roku. Tłumaczenie polskie na podstawie angielskiego przekładu: Mircea Rusak

List został po raz pierwszy opublikowany na łamach „Berliner Tageblatt” z dnia 23 lutego 1915 roku. Tłumaczenie polskie na podstawie angielskiego przekładu: Mircea Rusak

Memoriał Genocydzie Ormian („Zwycięstwo”) w Jerevanie, pomnikowe parki dla ludobójstwa Ormian 1915 roku

REUTERS/Photo.com, © AP/Wide World Photos

1915

Franz Kafka publikuje nowelę pod tytułem *Przemiana*

1915

25 listopada Albert Einstein formułuje *Ogólną teorię względności*

Źródło: Edward J. Erickson, *Historia Turcji (1914-1918)*, s. 124

Table with multiple columns of text, likely a calendar or a list of events in Ottoman Turkish, with some numbers and names visible.

Strona z oświadczenia Talaata Paszy...
Talaat Paşa, Dâhîriyye Nizamnamesi...
Talaat Paşa, Dâhîriyye Nizamnamesi...
Talaat Paşa, Dâhîriyye Nizamnamesi...

Mapa z roku 1917, opracowana przez Talaata Paszę, wytyczała ścieżkę operacyjną przez północną Anatolię...
Źródło: Edward J. Erickson, *Historia Turcji (1914-1918)*, s. 124

1915

lipiec odparcie oblężenia tureckiego w Musa Dagh, po 53 dniach Ormianie zostali ocaleni przez francuską marynarkę wojenną

1917

Talaat Pasza sporządza raporty analizujące skalę deportacji. Według dokonanych spisów „brakuje” w Turcji ponad miliona Ormian

12. Ludność tureckiej Imperium Osmańskiego zapewniona zostanie w całości i bezprzeciwstawnie, nieprzywróceniu terytorium Imperium przysługujące prawom do bezpodległości i suwerenności, oraz autonomii [...].
13. Stwierzenie niepodległego państwa polskiego na terytorium austro-węgierskiej przez ludność Imperium, w tym polską, w wolnym demokratycznym do morza, niepodległości politycznej, gospodarczej, integrowanej terytorium tego państwa ma być zagwarantowana przez koordynację międzynarodową.

1917

kwiecień USA wypowiadają wojnę Niemcom, Turcja zrywa stosunki dyplomatyczne z USA

1918

8 stycznia na posiedzeniu Ligi Narodów prezydent USA Woodrow Wilson ogłasza 14 punktów, program pokojowy USA po zakończeniu I wojny światowej

1915

1916

1917

1918

1915

lipiec-sierpień rozpoczęcie deportacji i masakr Ormian w Angorze, Cesarei, Kastamuni, Bursie, Aintab, Mersinie, Samsunie, Tarsusie i Adanie
sierpień-wrzesień Ormianie w Urfie odmawiają wykonania rozkazu deportacji. W Cesarei zostaje powieszony Murat, lider partii Hinczak. Ponad 60 000 Ormian zostaje zabitych w Deir ez-Zor

1916

sierpień rząd turecki zarządza eksterminację deportowanych Ormian, którzy przeżyli marsz na pustyni Deir ez-Zor oraz odwołuje ormiańską konstytucję z roku 1863

1916

listopad decyzja francuskiego rządu o zorganizowaniu legionu ormiańskiego, który będzie walczył z armią turecką na środkowym wschodzie (rozwiązany we wrześniu 1920 roku)

Oficerowie ormiańscy / Źródło: Edward J. Erickson, *Historia Turcji (1914-1918)*, s. 123

1918

30 października rozejm Turcji z krajami Ententy
1-2 listopada (w nocy) przywódcy młodotureckiego reżimu i główni sprawcy ludobójstwa Ormian Talaat Pasza i Ever Pasza opuszczają Stambuł na pokładzie niemieckiego okrętu wojennego

1918

11 listopada zakończenie I wojny światowej

Źródło: Edward J. Erickson, *Historia Turcji (1914-1918)*, s. 124

Oficerowie ormiańscy / Źródło: Edward J. Erickson, *Historia Turcji (1914-1918)*, s. 123

13 marca 1919 roku podpisał Mustafa Kemal Atatürk traktat pokojowy z państwami Ententy, który zakończył wojnę w Armenii. Dokument ten jest integralną częścią niepodległego państwa.

1919

28 maja

Republika Armenii ogłasza, że zachodnie tereny ormiańskie są integralną częścią niepodległego państwa

Parada zwycięstwa w Berlinie po zakończeniu II wojny światowej. W tle widoczny jest symbol NSDAP.

1923

8-9 listopada

pucz monarchijski, w trakcie przemarszu bojówek NSDAP w rekę z Adolfem Hitlerem idzie Max Scheubner-Richter, dawny wice-konsul Niemiec w tureckim Erzurum w okresie zagłady Ormian. Zostaje śmiertelnie postrzelony, stając się jednym z pierwszych „męczenników” idei narodowosocjalistycznej. Skazany na więzienie Hitler zadedykuje mu pierwszą część Mein Kampf

Władze radzieckie, że celami swojej wojny nie jest tylko grupę represjonowanych Żydów, ale również skostniała wojenna i kasta monarchistyczna katolicka. Aby uwolnić ich od swego krytyki. W tym celu postanowiono w granicach państwa SS „Towarzyszy” – na razie tylko na wschodzie – nie mając im zabijać bez skrupułów i bez litości wrogów, którzy i dalej polskiego pochodzenia i polskiej mowy. Także w ten sposób zaplanowano przetrwanie i życie, który tak nam trafia. Ktoś dziś pamięta o rzezi Ormian?
Adolf Hitler, 22 sierpnia 1939
Z raportu o przygotowaniu przez Luciana Luchena, szefa biura Associated Press w Berlinie
Hans-Joachim Friedrichs

Flaga z symbolem „Towarzyszy” wzywającym do walki z Żydami, przygotowana przez biuro prasowe w Berlinie, 1939

1939

22 sierpnia

Adolf Hitler, wydając rozkaz ataku na Polskę, konkluduje: „Któż dziś pamięta o rzezi Ormian?”

Żołnierze Armii Czerwonej w czasie parady zwycięstwa w Moskwie, 24 czerwca 1945 roku

1919

1920

1921

1923

1933

1935

1939

1948

1959

1978

1920

powstaje turecka Partia Komunistyczna, w której znalazł się m.in. Zeki – kat obozu koncentracyjnego w Deir ez-Zor

1920

2 grudnia proklamacja Armeńskiej Republiki Rad

1921

15 marca zabójstwo Talaata Pashy przez Soghomona Tehirianiana w Berlinie

1921

na mocy układów zawartych 16 marca w Moskwie oraz 13 października w Karsie dokonano podziału terytoriów zamieszanych przez Ormian pomiędzy Turcję i Rosję

1933

4 stycznia

tajne negocjacje Adolfa Hitlera i byłego kanclerza Franza von Papena, pośrednika prezydenta Paula von Hindenburga, w wyniku których Hitler zostaje kanclerzem Niemiec
15 marca oficjalna proklamacja III Rzeszy w Poczdamie

1948

9 grudnia

podpisanie Konwencji w sprawie Zapobiegania i Karania Zbrodni Ludobójstwa przez Zgromadzenie Narodów Zjednoczonych

14 września 1948 r. Zgromadzenie Narodów Zjednoczonych w Nowym Jorku (USA) przyjęło Deklarację i Konwencję o zapobieganiu i karaniu zbrodni ludobójstwa. Wśród uczestników: Chuan-Chuan Chen (Chiny), Pablo Espinosa De los Andes (Brazylia), Abd al-Karim al-Isma'ili (Liban), Fran Borker, sekretarz Sekretariatu Generalnego ONZ (Indonezja), Joseph P. Thompson (USA), Torgny Linn, Sekretarz Generalny, Manuel R. Pineda (Kolumbia), Juan Ruiz de Alarcón

1959

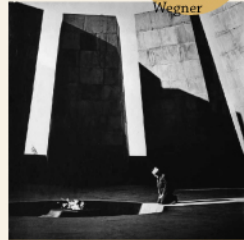
28 lipca

w Nowym Jorku umiera Rafał Lemkin

1978

17 maja

w Rzymie umiera Armin Theophil Wegner

Armin Wegner przemawia przy okazji podjętego przez siebie Ludobójstwa. Chowaniec w Auschwitzu, 1944 r. W tle widoczny jest symbol NSDAP

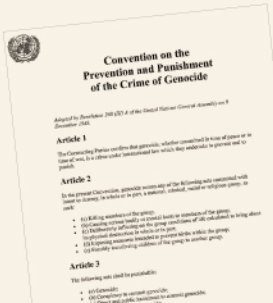

Medal pamiątkowy Rzeszy Wschodniej

1935

22 października

w Villejuif umiera Komitas Wardapet

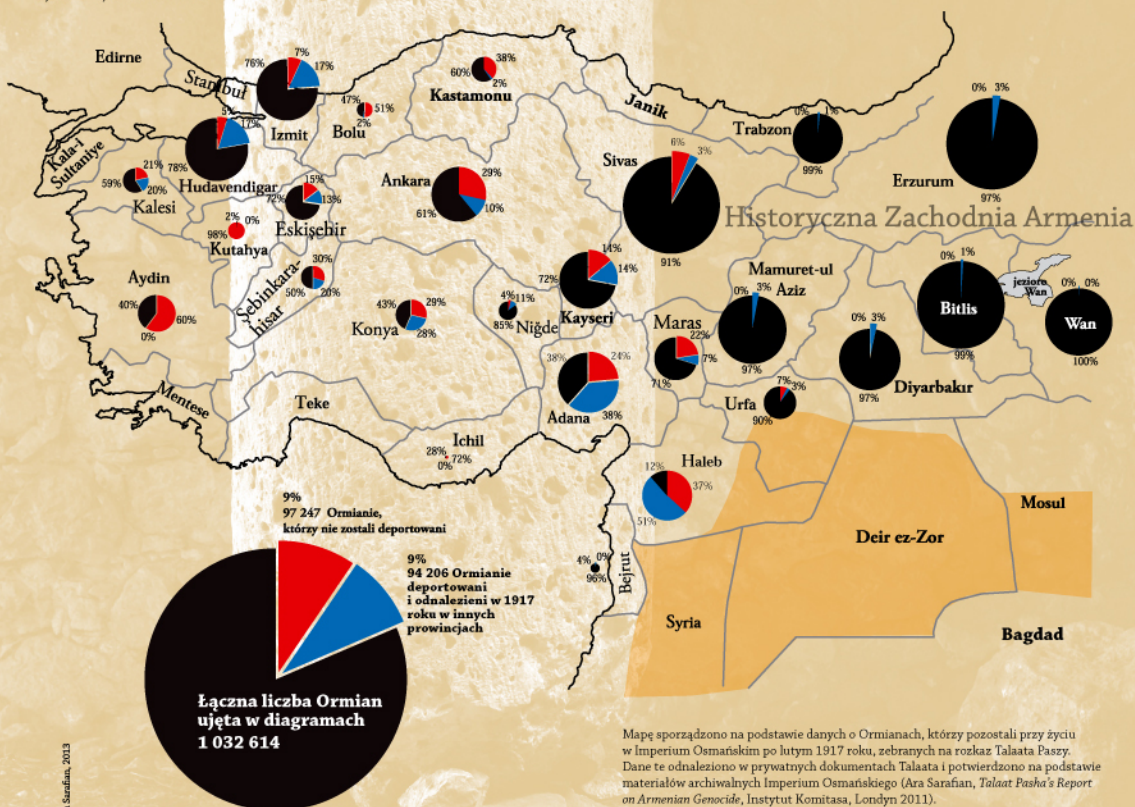
MAPA LUDOBÓJSTWA ORMIAN

Diagramy kołowe przedstawiają populację Ormian w Imperium Osmańskim w 1914 roku. Nie uwzględniono tu Ormian mieszkających w Stambule i innych prowincjach europejskich.

Kolor czarny w diagramach odpowiada liczbie Ormian, którzy zaginęli w poszczególnych regionach wg danych zebranych przez rząd młodoturecki w 1917 roku. Dane te nie uwzględniają Ormian, którym udało się uciec (około 100 000 osób z prowincji wschodnich).

Kolor czerwony to odsetek Ormian, których nie deportowano poza granice rodzimych prowincji, w tym kobiet i dzieci przyjętych do muzułmańskich domów w celu asymilacji.

Obszary o kolorze piaskowym przedstawiają zasięg tzw. „strefy przesiedleńczej”, wyznaczonej dla Ormian w 1917 roku.

Copyright: Ana Srafian, 2013

Mapę sporządzono na podstawie danych o Ormianach, którzy pozostali przy życiu w Imperium Osmańskim po lutym 1917 roku, zebranych na rozkaz Talaata Paszy. Dane te odnaleziono w prywatnych dokumentach Talaata i potwierdzono na podstawie materiałów archiwalnych Imperium Osmańskiego (Ara Sarafian, *Talaat Pasha's Report on Armenian Genocide*, Instytut Komitasa, Londyn 2011).

Według notatki załączonej do raportu Talaata Paszy, zawarte w nim dane nie uwzględniają ormiańskich katolików i protestantów. W notatce stwierdzono ponadto, że wszystkie liczby należy powiększyć o 30% w celu skorygowania niedoszacowań. Całkowitą liczbę Ormian w Imperium Osmańskim w 1914 roku należy zatem zwiększyć do ok. 1 600 000, a zaginionych w 1917 roku do ok. 1 200 000. Według innych źródeł populacja Ormian w 1914 roku wynosiła ok. 2 100 000 osób, a liczba zaginionych znacznie przekroczyła milion.

Zabójstwa i przesiedlenia nie ustały po przeprowadzeniu w 1917 roku przez Talaata Paszę badań nad skutecznością procesu eksterminacji.

Fot. Armin T. Wegner
© Wulfenstein Verlag, Göttingen
Alle Rechte vorbehalten / All rights reserved

LUDOBÓJSTWO ORMIAN

1915

Fot. Armin T. Wegner
© Wulfenstein Verlag, Göttingen
Alle Rechte vorbehalten / All rights reserved

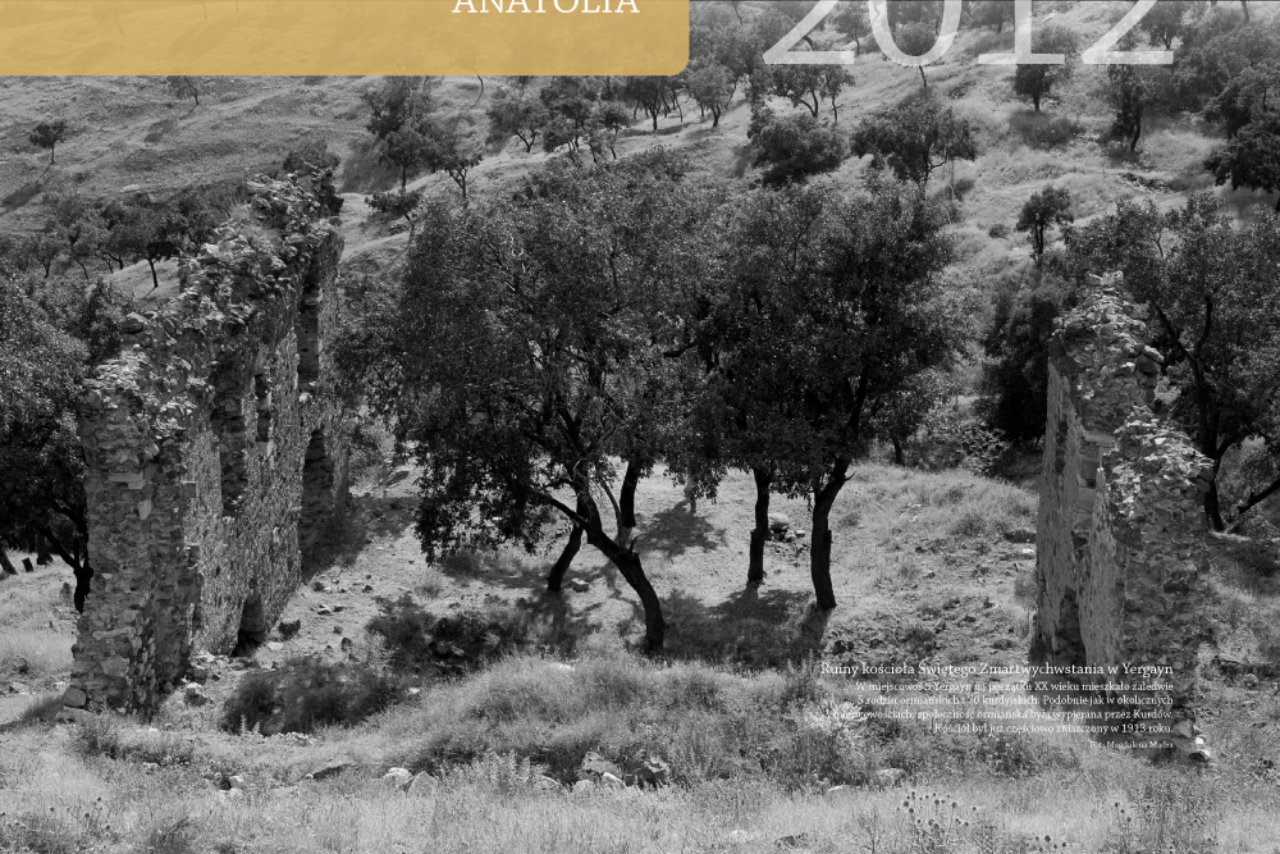
Fot. Armin T. Wegner
© Wulfenstein Verlag, Göttingen
Alle Rechte vorbehalten / All rights reserved

Ruiny kościoła św. Jakuba w górnej części miasta Harput
Restauracji prowadzono przez proboszcza Karakina Kabanę Wariantiana (1861-1915),
zamieszkanego wraz z żoną i dwójką dzieci w 1915 roku.
Fot. Magdalena Mętna

ANATOLIA

2012

Ruiny kościoła Świętego Zmartwychwstania w Yedigöller
Wanderowiczowie Yedigöller w latach 20 XX wieku mieszkało zaledwie
5 rodzin ormiańskich i 70 kurdyjskich. Podobnie jak w okolicznych
wiosniach ewangelicznych ormiańska była kryjówka przez Kurdów.
W 1940 był już zrujnowany i zamieszany w 1945 roku.
Fot. Magdalena Mętna

26 września 1869

rodzi się w Kirtabhi w Imperium Osmańskim jako Soghomon (Gevorg) Soghomonian.

Po śmierci rodziców pobiera naukę w seminarium duchownym w Eczmiadzinie, zostaje zakonnikiem przyjmując imię Komitasa, poety i katolika z VII wieku, dwa lata później zostaje wyświęcony na kapłana otrzymując tytuł Wardapet, oznaczający ucasnego. Zakłada i prowadzi chór kościelny.

1895 podejmuje studia muzyczne w Tbilisi u Makara Jekmaliana.

1896-1899 kontynuuje naukę w konserwatorium Richarda Schumidta oraz na Uniwersytecie Humboldta w Berlinie, uzyskuje tytułu doktora muzykologii i wraca do Eczmiadzyna.

1899 rozpoczyna pionierskie badania w wioskach na terenie całej Turcji, zapisując w opracowanym przez siebie systemie około trzy tysiące pieśni i tańców ormiańskich, kurdyjskich, tureckich. Opracowuje muzycznie Surp Badarak, liturgię Apostołaśkiego Kościoła Ormiańskiego.

Od 1910 mieszka w Stambule.

Zakłada chór Gossan, który liczy 300 członków i często koncertuje w Europie, m.in. w Berlinie. Kontynuuje badania etnomuzykologiczne, równocześnie doskonaliąc system zapisu i aranżując pieśni ormiańskie na współczesne instrumenty.

24 kwietnia 1915 zostaje aresztowany i wywieziony wraz ze 180 intelektualistami ormiańskimi do Cankiri w północno-środkowej Anatolii. Do Stambułu wraca w wyniku interwencji poety Mehmeta Emin Yurdakula, pisarza Halida Edipa i ambasadora Stanów Zjednoczonych Henry'ego Morgenthaua.

Od 1916 roku przebywa w szpitalu Hôpital de la Paix w Stambule.

1919 wyjeżdża do Paryża.

22 października 1935 umiera w klinice psychiatrycznej w Villejuif.

1950 rękopisy Komitasa zostają przewiezione z Paryża do Erywanii. Jego imieniem zostaje nazwane Państwowe Konserwatorium Muzyczne w Erywanii.

KOMITAS WARDAPET

ofiara-świadek

Jedna z najważniejszych postaci w historii kultury ormiańskiej – mnich, muzyk, etnomuzykolog, kompozytor, pedagog.

Aresztowany w 1915 roku, stał się ofiarą-świadkiem okrucieństw popełnionych na Ormianach. Utraciwszy zmysły, do końca życia przebywał w szpitalu psychiatrycznym w Paryżu.

16 października 1886 rodzi się w Wuppertali w Niemczech. Podejmuje naukę w Strzegomiu, Zurichu, Wrocławiu i Berlinie. Studia kończy z tytułem doktora prawa.

I wojna światowa podejmuje służbę w wojsku w roli sanitariusza – zostaje odznaczony Krzyżem Żelaznym za pomoc rannym pod ostrzałem. Użykuje stopień podporucznika w niemieckim Korpusie Sanitarnym, dołączonym do Szóstaj Armii Tureckiej, który stacjonował wzdłuż kolei bagdadzkiej w Syrii i Mezopotamii, niedaleko obozów deportacyjnych Dst-ea-Zar. Aresztowany i deportowany do Niemiec, przemyca część negatywów zrobionych przez siebie zdjęć deportacji Ormian.

1919 sprzeciwia się zagładzie Ormian w liście otwartym, opublikowanym w Berlinie Tagblatt, przedłożonym prezydentowi USA Woodrowowi Wilsonowi podczas konferencji pokojowej. Publikuje *Der Weg ohne Heimkehr* [Droga bez

powrotu], zbiór listów, napisanych w czasie nieczyststwa Ormian w Anadolii.

1921 zemście podczas procesu Soghomona Tehliriana, zbrojcy Talaata Paszy w Berlinie, w przedmowie do książki z materiałami z rozprawy Wegner stwierdza, że pogromy Ormian były zagrzywnymi zbrodniami popełnionymi przez rząd osmański.

1922 publikuje *Der Schrei von Ararat* [Krzyk z Araratu], apel o prawa dla Ormian, którzy przeszli eksterminację.

1933 potępia przesiedlowania Żydów w Niemczech w liście otwartym do Adolfa Hitlera. Aresztowany przez Gestapo, zostaje internowany w obozach koncentracyjnych w Oranienburgu, Börgermoor i Lichtenburgu. Udaje mu się zbiec do Rzymu pod pseudonimem Peter Eckstein.

1967 otrzymuje tytuł Sprawiedliwy wśród Narodów Świata.

17 maja 1978 umiera w Rzymie.

ARMIN THEOPHIL WEGNER

świadek

LIST OTWARTY DO PREZYDENTA STANÓW ZJEDNOCZONYCH WOODROWA WILSONA (FRAGMENT)

Panie Prezydencie!

Proszę, aby nie pozostał Pan głuchy na moje słowa tylko dlatego, że jestem dla Pana osobą anonimową. W przesłaniu do Kongresu z 8 stycznia 1918 r. zażądał Pan wyznaczenia wszystkich niemieckich ludów zamieszkujących Imperium Osmańskie. Jednym z tych ludów jest Narod Ormiański. I to w jego imieniu kieruję do Pana te słowa.

Jako jeden z nielicznych Europejczyków, którzy byli naoczniymi świadkami straszliwej zagłady Ormian – od jej początków, pośród kwitnących miast i zrywanych pół Anadolii, aż do unicestwienia resztek narodu ormiańskiego nad brzegami Eufratu i na kamiennych bezdrożach pustyni mezopotamskiej – śmiem rościć sobie prawo do zwrócenia Pańskiej uwagi na obraz grozy i rozpacz, który rozciągał się przed moimi oczami przez niemal dwa lata i którego nigdy nie zdołam wyznaczyć z pamięci.

Apeluję do Pana w chwili, gdy rządy sprzymierzonej z Panem państw toczą w Paryżu pokojowe negocjacje, które zainicjują o losach świata na wiele dziesiątków lat. Narod ormiański jest nielicznym w porównaniu z innymi; tymczasem tam wazy się przyszłość wielkich europejskich państw. Są zatem powody do obaw, że znaczenie niewielkiego i skrajnie osłabionego narodu mogło przesłonić egoistyczne i mające większą siłę przebiecia cele wielkich państw europejskich i że Armenia znów padnie ofiarą zaniedbania i zapomnienia, co nazbyt często zdarzało się w jej historii. Byłaby to jednak skrajna niesprawiedliwość, bo nie ma na świecie ludu, który wycierpiałby więcej niż Narod Ormiański. Kwestia ormiańska to wyzwanie dla chrześcijańskiego świata, dla całej ludzkości. Narod ormiański jako taki nie brał udziału w militarnych kampaniach tej wojny. Nie dano mu nawet ku temu sposobności.

Armin T. Wegner

List został po raz pierwszy opublikowany na łamach „Berliner Tageblatt” z dnia 23 lutego 1918 roku.
Tłumaczenie polskie na podstawie angielskiego przekładu: Miron Buzek

Niemiecki oficer w armii tureckiej w czasie I wojny światowej, świadek zbrodni, autor fotografii i tekstów dokumentujących los Ormian, obrońca praw człowieka

Polski prawnik żydowskiego pochodzenia, twórca pojęcia *ludobójstwo* i projektu Konwencji w sprawie Zapobiegania i Karania Zbrodni Ludobójstwa podpisanej w 1948 roku

RAFAŁ LEMKIN

świadek świadków

24 czerwca 1900 rodzi się w Bezwodnem na terenie Polski. Uczy się w gimnazjum w Białymstoku i Wilnie. Studjuje na Wydziale Prawa Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie.

1926 uzyskuje tytuł doktora. Pracuje w sądach, prowadzi praktykę adwokacką przy ul. Kredytowej 6 w Warszawie. Uczestniczy w polskich delegacjach na konferencje dla unifikacji prawa karnego w Paryżu (1931), Madrycie (1933), Kopenhadze (1935), tłumaczy kodeksy karne.

1933 po raz pierwszy formułuje pojęcie *zbrodnie barbarzyństwa*, które później przekuwa na termin *ludobójstwo* (*genocide*), tworząc nowe słowo ze złożenia greckiego *genos* (rasa, plemię) i łacińskiego *caedere* (zabijać). Używa tego terminu do opisania masowej zagłady Ormian dokonanej przez młodołotków w Imperium Otomańskim i przez Asyryjczyków w Iraku.

Początek 1940 z terenów pod okupacją sowiecką przedostaje się przez Litwę do Szwecji.

Od 1941 roku mieszka w USA, wykłada na Duke University w Karolinie Północnej. Zostaje doradcą R. H. Jacksona, głównego oskarżyciela z ramienia USA w procesie norymberskim. Tworzy (z H. Donnedieu de Vabresem) wspólny projekt *Konwencji w sprawie Zapobiegania i Karania Zbrodni Ludobójstwa* podpisanej 9 grudnia 1948 roku.

1944 w opublikowanej w USA pracy *Axis Rule in Occupied Europe* po raz pierwszy używa w druku terminu *ludobójstwo*.

Lata pięćdziesiąte jest siedmiokrotnie nominowany do Pokojowej Nagrody Nobla.

28 lipca 1959 umiera w Nowym Jorku.

Fot. Armin T. Wegner
© Wallstein Verlag, Göttingen
Alle Rechte vorbehalten / All rights reserved

LUDOBÓJSTWO ORMIAN

1915

Fot. Armin T. Wegner
© Wallstein Verlag, Göttingen
Alle Rechte vorbehalten / All rights reserved

POCZTÓWKA

Pocztówka ukazująca powieszonoego Ormianina, opublikowana około roku 1920 w Turcji, poświadcza powszechną wiedzę o ludobójstwie. Dokument pochodzi ze zbiorów Armina T. Wegnera.
© Wallstein Verlag, Göttingen. Alle Rechte vorbehalten. All rights reserved

Widok z miasta Mardin na granicy turecko-syryjskiej
W 1915 roku ok. pół miliona Ormian wypędzono na Pustynię Syryjską,
gdzie umierali pozbawieni wody i schronienia.
Fot. Magdalena Małta

LUDOBÓJSTWO ORMIAN

1915

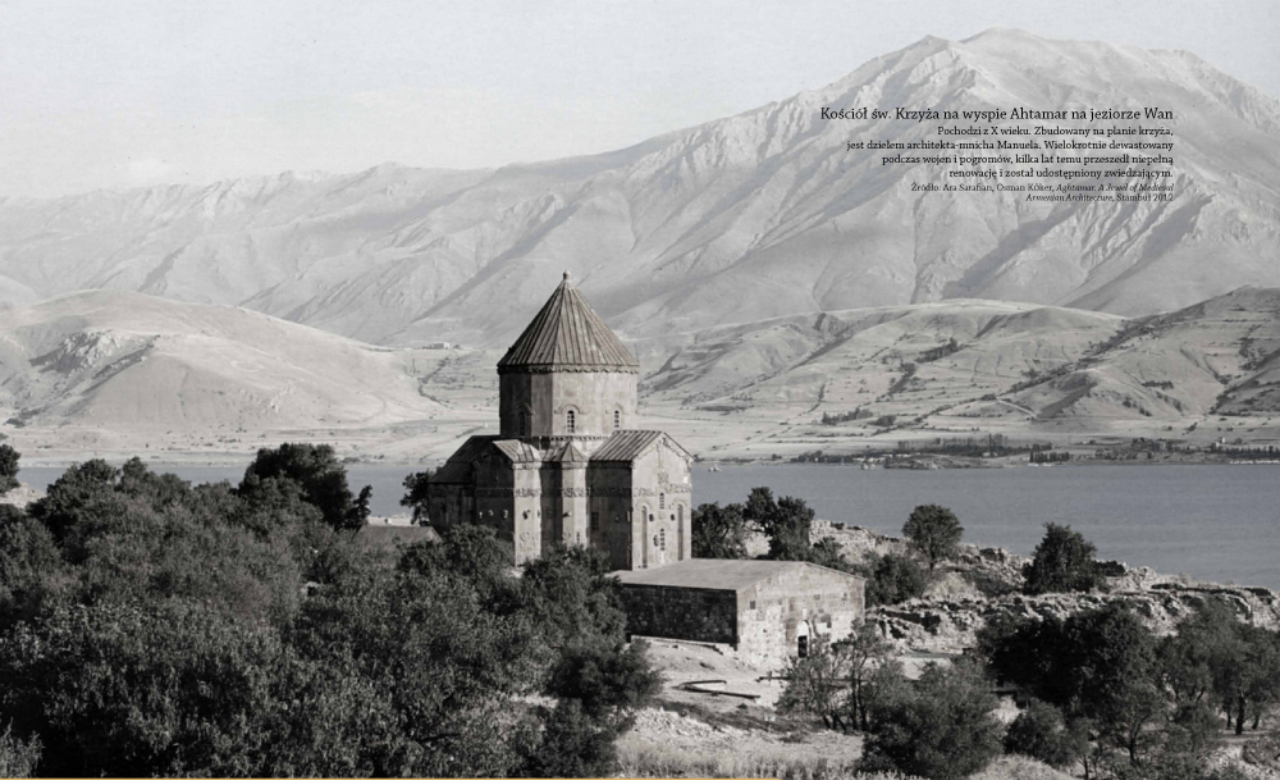
Fot. Armin T. Wegner

© Wallstein Verlag, Göttingen
Alle Rechte vorbehalten / All rights reserved

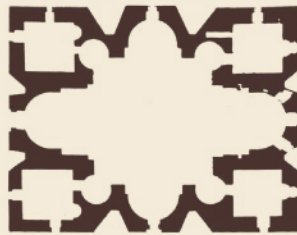
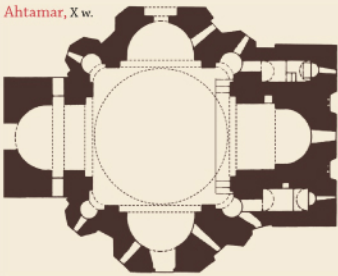
Kościół św. Krzyża na wyspie Ahtamar na jeziorze Wan

Pochodzi z 3 wieku. Zbudowany na planie krzyża, jest dziełem architekta mnisza Manaśła. Wielokrotnie dozwolony pod czas wojen i pogromów, kilka lat temu przeszedł niepełną renowację i został udostępniony zwiedzającym.
Źródło: Ara Sarafian, Omani Köker, Aghtamir, *A Journal of Medieval Armenian Architecture*, Stambuł 2012

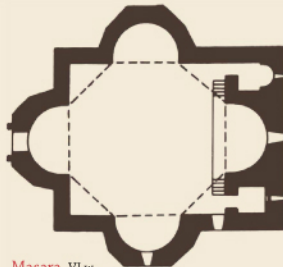
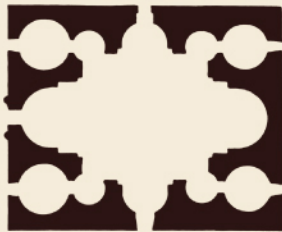
KOŚCIOŁY ORMIAŃSKIE W ANATOLII

Ahtamar, X w.

Hripsime, 618 r.

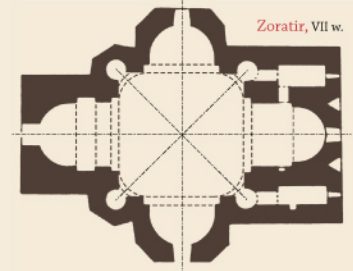
Awan, 591–602 r.

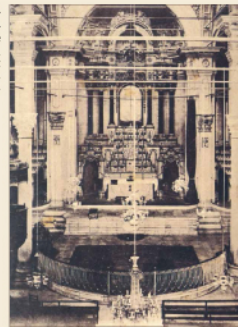
Masara, VI w.

Proces kształtowania się wczesnochrześcijańskiej architektury Armenii (zarówno na wschodzie jak i na zachodzie) był rezultatem połączenia wpływów bizantyjskich i irańskich oraz typowo lokalnych rozwiązań konstrukcyjnych i budowlanych. Konstrukcja najwcześniejszych budowli wskazuje na szczególne wpływy królestwa Urartu. Były to budowle na planie kołystym, murywane ze staramie obrobionych bloków miejscowego kamienia wulkanicznego. Pierwsze wzniesione od fundamentów kościoły chrześcijańskie miały plan tetrakoncehny – czterech wąsek-apsyd wokół centralnego kwadratowego wnętrza, tworzących kształt równoramiennego krzyża greckiego. Przez wieki ormiańska architektura sakralna wytworzyła bardzo oryginalną, odrębną formę, rozwijając się niezależnie na peryferiach świata śródziemnomorskiego. Wiele z tych świątyń do dziś można podziwiać na terenach współczesnej Armenii.

Zoradir, VII w.

Wnętrze kościoła św. Szczepana w Szmynie. Poczta Polska z kolekcji Orlanda Carla Calumena

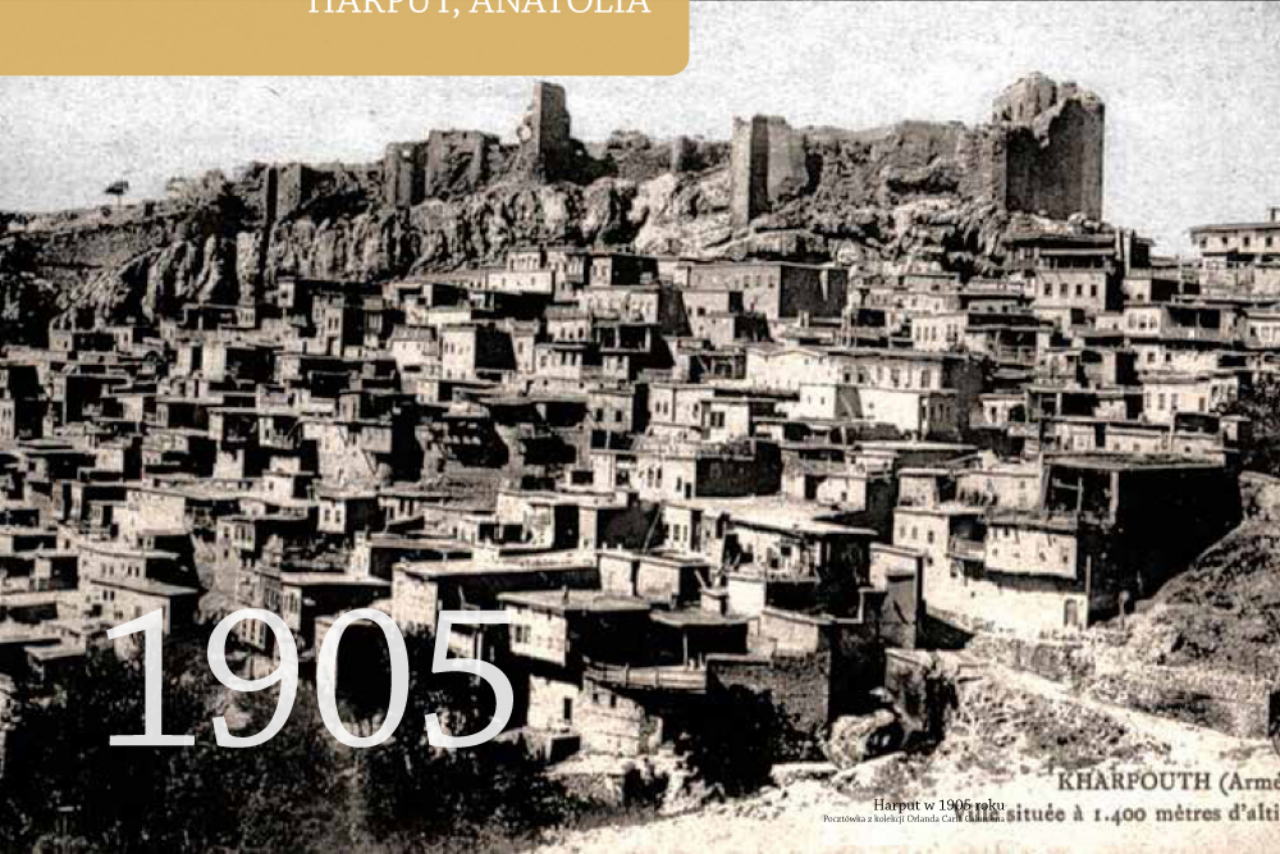

2012

Dr. Magdaleni Madra

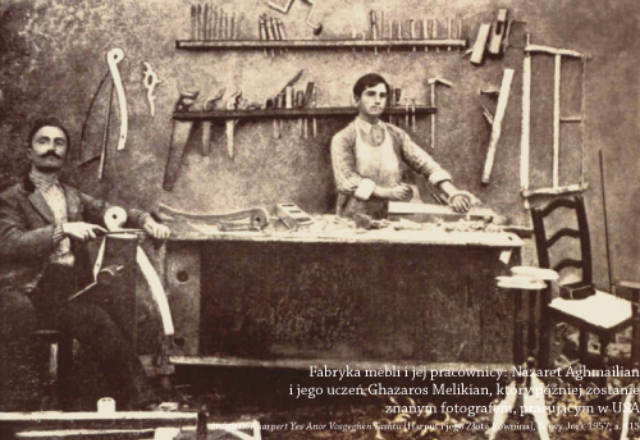
HARPOT, ANATOLIA

1905

KHARFOUTH (Arme

Harpot w 1905 roku
Pocztowka z kolekcji Orlanda Caru d. 1905. Harpot, située à 1.400 mètres d'alti

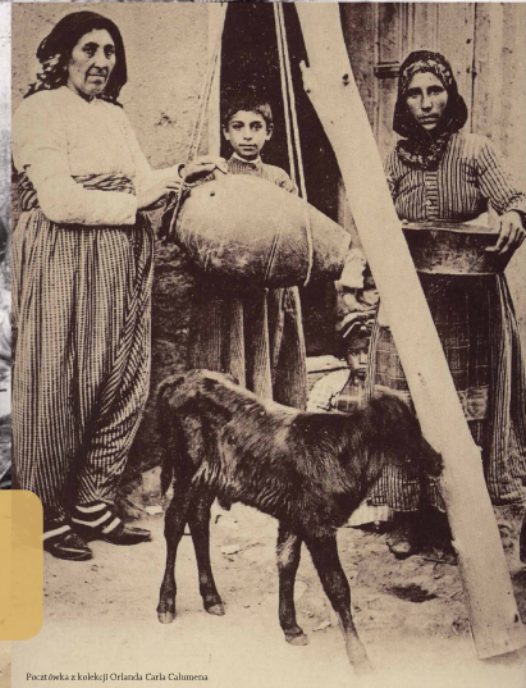
Fabryka mebli i jej pracownicy: Nazaret Aghmailian i jego uczeń, Ghazaros Melikian, który później zostanie znanym fotografem, pracującym w USA
Harper's Year-Book Photographs (Harper's Year-Book Photographs), New York, July 1907, s. 113

Pracownica tkacka w Harpucie
Harper's Year-Book Photographs (Harper's Year-Book Photographs), New York, July 1907, s. 113

Bracia Pamboukjian, znani w Harpucie szewcy
Esposito: Harper's Year-Book Photographs (Harper's Year-Book Photographs), New York, July 1907, s. 662

Pocztówka z kolekcji Orlanda Carla Calumena

ORMIANIE NA POCZĄTKU XX WIEKU

Właściciel sklepu w Harpucie
Harper's Year-Book Photographs (Harper's Year-Book Photographs), New York, July 1907, s. 113

Pakowanie wełny w Orfie
Pocztówka z kolekcji Orlanda Carla Calumena

Emballage de Laine à Orfa

System modalny ormiańskiej muzyki sakralnej

Ormiańska muzyka sakralna jest monofoniczna i modalna. Jej nauczanie odbywa się w przekazywanym ustnym z wykorzystaniem systemu notacji w tradycyjnym sposobie, podczas nabożeństw. W języku etymologicznym „modalność” opisane są systemem słowem „yoshan”. Różne muzyki liturgiczne stanowią charakterystyczne na scenach melodycznych ujętych w każdej Cwi Tzaw (oktocheos – „dosłownie osmiogłosek”), przedstawiającej system modalny złożony z osmiu modułów. Różnią się cztery podstawowe i cztery plagalne moduły. System oktocheos stosowany jest także do układania kalendarza liturgicznego. Osiem modułów przydzielonych jest po kolei do każdego dnia roku. Dni są związane z konkretnymi nabożeństwami, a każdy z nich posiadać znajomość systemu, gdyż repertuar każdego dnia określany jest w oparciu o kalendarz liturgiczny.

Tbir, rzemieślnik ormiańskiej muzyki sakralnej

W kościołach ormiańskich nabożeństwa są najczęściej recytowane przez duchownych obdarzonych talentem muzycznym oraz grupy kantorów (tbrats tas). Chociaż jest wiadomo, że w zeszłym ustnowym stanowiło tbrats tas (dosłownie oznacza skrzyżł bęben), taktory religijne walczyły, że był wyrażany i kantorem wina w wieku. Ponadto para tbrats tas oznaczał również zarobek „kantorów” jak i „uczoności”, nie jest łatwo stwierdzić, czy wiele poitaci, oznaczonych tym tytułem w historycznych dokumentach, faktycznie było kantorami. Kantorzy zachowywali święci status. Według św. Kikora z Tawosy cztery stopnie hierarchii odpowiadają czterem żywiołom: ziemia odświętnemu, woda lektorom, powietrze egzorcystom, a ogień akolicom.

W dawnych pismach tbrats tas porównuje się często do aniołów. Antykologia ta opiera się na założeniu, że śpiewanie muzyki religijnej posiada charakter wyrażający pamił nabożeństwa, a tbrats tas posiadał duchowego obowiązek. Z tego powodu stosunkowo wcześniej rozwinęła się etyka tbrats tas, która obowiązuje do dziś.

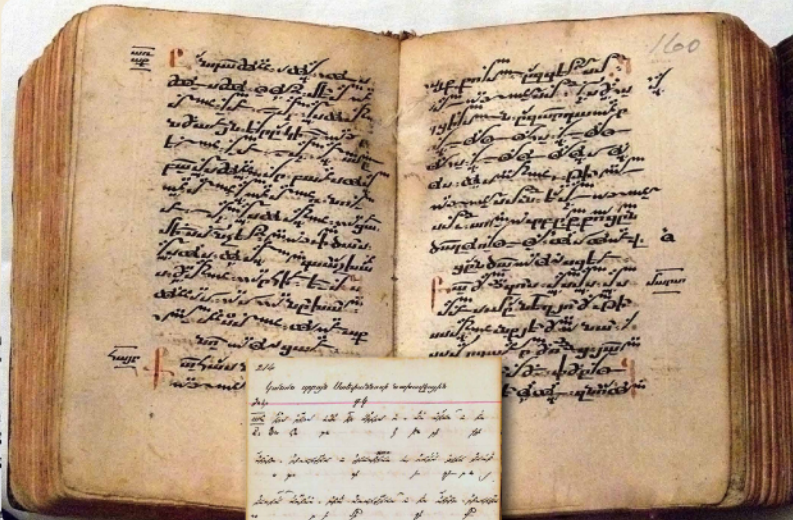
Grupy kantorów (tbrats tas) współcześnie

Ormiański kościół św. Grzegorza Otowieckiego (Soarp Krikor Loosaworich) wybudowany w 1391 roku w dzielnicy Galata, znajdujący się wówczas pod administracją genueńską, dowodzi, że w mieście istniała kultura się godośćboc Ormian jeszcze przed zajęciem go przez Turków osmańskich w 1453 roku. Z kolei w Anatolii liczne ormiańskie klasztory prowadziły aktywną działalność aż do początku XX wieku. Nabożeństwa i liturgia były w nich odprawiane regularnie, a repertuar muzyki sakralnej był dla wiernych częścią pamięci zbiorowej. Ormianie domarli najpóźniejszego odwołania od tradycji swej muzyki sakralnej w latach 1915–1916. W trakcie Ludobójstwa Ormian tycie zatrzymało się w ponad 2300 kościołach i klasztorach w Anatolii, z których większość została doszczętnie zniszczona. Choc muzykę sakralną spotkało wielkie nieszczęście z rąk historii, ocalałe grupy tbrats tas, szczególnie w Stambule, wciąż jeszcze przywracają w miarę możliwości posiadania wolności muzycznej i tworzenie w środowisku modalnym.

Aram Keropyan, Alayk Yilmaz, Ormiańska muzyka sakralna [w:] Klasyka muzyki ormiańskiej w Ormianie, Stambul 2010. Tłumaczenie polskie na podstawie angielskiego przekładu Tomasz Wierzbowski

Współczesna ormiańska notacja muzyczna, opublikowana przez mistrza śpiewu Nigoghosa Tashjian w 1874 roku w Wagharsabzadz (dziśszej Eczmiadzin)

MUZYKA KOŚCIOŁA ORMIAŃSKIEGO

Przykład złożonego zapisu neumatycznego z manuskryptu Manrooscosos (zbiory Madenataran, sygn. 755, ss. 159b–160a). Strona z osobistego notosu sharakanos mistrza śpiewu Krikora Melderiana (1866 Stambul – 1937 Kair). Zapis w współczesnej ormiańskiej notacji muzycznej

